

TOSINKONNAST LÄTI LAENUST, MIS ENAMASTI POLE SEDA

ENN ERNITS

Hiljuti arvustas läti ja soome keelest tõlkijana tuntud Kalev Kalkun (2012) Eesti Keele Instituudi leksikograafi Inge Käsi koostatud „Vanapärase Võru murde sõnaraamatut”, kus tuuakse muu hulgas näiteid ka võimalikest vene, saksa ja läti laenudest. Vaadeldavas sõnaraamatus pole oma- ja laensõnu eristatud, seega on arvustaja laenuallika omapäi välja otsinud. Tavaliselt pole kombeks arvustust arvustada, aga et on eksimusi, siis ei saa mitte vaiki olla. Lisaks loodab siinkirjutaja kirjutisega veidi täiendada lõunaeesti sõnade päritolu ja keelekontaktide uurimist.

K. Kalkuni esitatud vähesed vene (arvult viis) ja saksa päritolu sõnade näited (kolm) on õiged, ent vastuväiteid kutsub esile enamik läti laensõnu. Paraku näib arvustaja olevat usaldanud ainult oma vaistu, mispuhul vaid mõni etümoloogia on läinud ka takke. Tegelikult on arvustuses läti laenude pähe toodud tosin kagueesti keelenäidet erinevat päritolu. Kõigepealt leidub nende seas mitu omasõna. Üks neist on Eestis palju laiemalt tuntud *kostum(m)a* 'üles sulama, pehmenema' (VVMS: 250), *kostma* 'sulatama' ja *kostutama* 'sulatama, niisutama' (vt VMS I: 284). Sellel tüvel on vasteid teisteki läänemeresoome keeltes, nagu sm *kostua*, krj *koštua*, vps *kostuda* 'sulada', mistõttu kindlasti on tegemist läänemeresoome sõnaga (EEW III: 967). Järelt saab sarnasus läti lekseemiga *kust* 'sulama' olla vaid juhuslikku laadi.

Sõnu *klymba*¹ 'lonkur' (VVMS: 232) ja lt *klībs* 'lonkav', millel on põhimõtteliselt sama tähendus, ei saa omavahel ühendada, sest tõsiseid probleeme tuleks *m*-hääliku selgitamisega. Lt *klībs* ongi laenatud võru keelepruuki kujul *klība* (Vaba 1997: 90). Lekseemiga *klymba* kuulub kahtlemata kokku *klympama* 'lonkama', millega on üsna sarnased üle Eesti eri paigust registreeritud kitsama või laiema levikuga *klimpama*, *limpama*, *limpīma*, *lompama*, *lumpama*, *lömpama*, *lūmpāme* tähenduses 'lonkama'. Eeldades, et 'lonkama' tähendas 'longates käima', tohiks siinkohal kõrvutada ka *mp*-ühenditega sõnu, mis tähendavad 'kuidagi eriliselt käima, lonkima, vantsima', nagu *lampīma*, *lāmpama*, *lāmpīma* 'käima'. Siinpuhul väärivad tähelepanu ka häälikuühendit *-mps-* sisaldavad *klōmpsīma*, *klōmpsama*, *klōmpsīma*, *lēmpsama*, *limps(i)ma*, *lōmpsīma* 'lonkama' ning *lampsma* 'käima' (leviku kohta vt VMS I: 242, 245, 404, 425, 440, 470, 491, 497, 502). Niisiis näivad kõik nimetatud (*k*)*Vmp(s)V-*

¹ Selles kirjutises kasutatakse teadusliku transkriptsiooni asemel lihtsuse mõttes võru kirjaviisi.

tüvega sõnad kuuluvad deskriptiivsete ehk viimasel ajal soome teadlaste terminieelistuse kohaselt ekspressiivsete kilda.² Tegelikult pole see üheselt nõnda.

Asja komplitseerib tõik, et vähemalt sõna *limpama* peetakse, tõi küll kahtlemisi, laensõnaks. Eesti sõnal on täielik vaste soome keeles kujul *lim-pata* 'longata'. Nende lähteks peetakse küsimärgiliselt germaani keeli, vrd omavahel suguluses olevaid samatähenduslikke sõnu ingl *limp*, küsks *limp-fen*, samuti *lampen* 'alla rippuma'; eesti *kl*-algusega kuju on seejuures peetud deskriptiivseks (EEW IV: 1314–1315; SSA II: 77–78; ChDE: 598). Kui saksa lekseemis arvestada veel tüvemuutustega *limpf-*, *lampf-*, *lumpf-* (MW I: 1000), siis saakski põhjendada suurema osa eesti (*k*)*lVmp(s)V*-tüveliste sõnade tekke. Alo Raun peab sõna *lompama* deskriptiivseks (EET: 78). Sõna *lämpama* 'lonkama väljapoole pööratud jalaga' kõrvutatakse teiste sarnaste läänemeresoome sõnadega, nt sm *lämmytä*, vps *lämbuda* 'painduda', mida peetakse samuti deskriptiivseks (EEW V: 1444–1445; SSA 2: 124). Häälikuline vastavus pole päris täielik (*mpp ~ *mp). Sõnasisene *-a-* on kõigil eespool esita- tud juhtudel tuletusliide.

Ekspressiivsõnade uurimine on andnud sageli üsna vastuolulisi tulemusi. Üldiselt võimaldab ühe või teise sõna ekspressiivseks tunnistamine kergeid, ent puhuti isegi liiga kergeid lahendusi, mis võivad, aga ei tarvitse tõe kajastada. Käsitletavas sõnakimbus, mis väljendab kehalist puuet, sisaldab kaheldamatult ka ekspressiivset alget. Ühelt poolt võib oletada, et tegu on algse germaani laenuga, mis on eri paigus, eri aegadel ja eri põhjustel andnud erineva struktuuriga sõnu. Lisaks on oma osa etendanud ka mõiste kalduvus ekspressiivsusele. Teisalt pole välistatud, et afektile ei tugine ka germaani sõna, mida seostatakse tähendusega 'kõver, längus' (SSA 2: 78).

Onomatopoeetiline näib olevat ka *määrämmä* 'mõrisema' (VVMS: 443), vrd ka Lüganuse *mäurama* 'mõirgama'. Neile lähedaste tähendustega on *maurama*, *meurama*, *mourama*, *mõurama*, *möurama* (VMS II: 20, 27, 34, 53, 63). Omal ajal pidas taani keeleteadlane Vilhelm Thomsen läti sõna *maurot* 'mõirgama (veiste kohta)' läänemeresoome laenuks (lv *mour*, ee *mõurama* samas tähenduses), ent hiljem leiti sama tüvega lekseem ka leedu keelest ja mõlemale indoeuroopa päritolu (LDW II: 570; LEV: 573). Tüvi *maur* esineb kujul *mauruta* 'näuguda (kiimase kassi kohta); hädaldada; haliseda; nuruda; manguda' ka soome keeles.³ Selle onomatopoeetilises päritolus pole kaheldud, ent seda on ekslikult ühendatud eesti sõnaga *maaruma* 'manguma, nuruda', mis on tegelikult lähtunud mustlaskeelest (SSA 2: 155; vt Ariste 2010: 231 jj).⁴

K. Kalkun kõrvutas kolm *räu*-algulist Kagu-Eesti sõna (*räüs*, *räütmä*, *räüstämä*) läti sõnaga *raustit* 'tõmbama, tirima'. Ilmselt on nende lekseemide algupära erinev või üksnes osaliselt kattuv. Lõunaeesti sõna *räüs* (*s* hääldub poolpikalt) 'rahe' (VVMS: 640) ekspressiivset päritolu ei peeta kindlaks, kuid sobivaid vasteid sugulasega muudest keeltest pole ka leitud (vt EEW VIII: 2593). Seetõttu tuleb arvata, et tegu on tõenäoliselt genuinse lekseemiga.

Samuti on seni jäänud tulemusteta setu *räütmä* 'maha tallama; sasima' (VVMS: 641) teiste keeltega kõrvutamise. Ehituselt sarnased sõnad esinevad

² Vt näiteks Forsberg 2010: 5 jj.

³ SES 1: 845 esitab osaliselt teised tähendused 'koriseda (kõhu kohta); nuruda; manguda, lunida'. Tähenduses 'manguda' esineb ka näiteks sm *naukuu* 'näuguda jt' (SES 1: 966).

⁴ SSA peab alusetult (tõsi küll, kahtlemisi) läti sõna ka läänemeresoome laenuks.

ka Põhja- ja Kirde-Eestis ning nende tähendusi 'poolpehmeks keetma' ja 'kupatama' saab samuti eelmistega ühendada (vt VMS II: 357 *räitama* alt). Eri lugu on tähendusega 'hulkuma' (Lüganuse). Paremate ideede puudumisel tuleks siiski oletada, et tegu on genuinse, võib-olla ekspressiivse sõnatüvega.

Vastseliina kandi *räüstämä* 'rüüstama' (VVMS: 641) pole samuti üksnes võru keele sõna, vaid on tegelikult idaeestilise levikuga, ulatudes Jõhivist Vastseliinani (VMS II: 357 *räistama* all). Selle päritolu pole seni vist üldse uuritud. Siinpuhul võib eeldada, et 'rüüstama' ja 'rebima' kuuluvad samasse tähendusteringi, nagu näiteks sm *riistää* tähendab nii 'rebida' kui ka 'röövida' (SES 2: 58). Kui oletada tähenduse edasiarengut 'rebima' → 'rüüstama' alles pärast laenamist, siis on võimalik kõrvutada sõna *räüstämä* K. Kalkuni pakutud läti vestega *raustit* 'rebima; tirima; tõmblema; kisklema', mis koos leedu sõnaga *raūstyti* 'rebima' kujutab endast korduvat tegevust väljendavat tuletist ehk iteratiivi (vrd lt *raut* 'kiskuma, tõmbama' ja ld *ráuti* 'üles tõmbama; välja rebima', asjaomane sõnatüvi kuulub algindeuroopa varamusse, vt LEV: 743; LEW II: 708–709). Vastavust lt *au* ~ ee *äü* on seni täheldatud vaid ühes ekspressiivses läti laenverbis *aurama* ~ *äürämä* 'valju häälega nutma; röökima; mõrgama; möögima' (vt Vaba 1997: 67). Pärís tavaline pole ka järgsilbi lt *i* ~ ee *a/ä* vastavus, kuid seda siiski esineb, vrd Rápina *labatama* 'lunastama, ostma' ~ lt *labīt* 'lepitama; paitama; ülistama' (täendusnihe vajaks küll selgitamist), lei *soetama* 'saatma' ~ lt *sutīt* 'saatma' ja mõnel küsimärgiga juhul (Vaba 1997: 115, 360). Nagu käsitletust selgub, kahandab mitu mõõndust laenuetümolooia usutavust, kuid pärís võimatu see ei ole.

Teisalt on sõnal *räüstämä* üsna sarnased vasted sugulaskeeltes, nagu ee *rüüstama*, sm *ryöstää* 'röövida, riisuda; rüüstata', *raastaa* 'puruks rebida; riivida; tirida', krj (lüüdi) *ruastada* 'rebida; kraapida; riisuda', vps *rastta* ~ *räss-ta* ~ *röstta* 'rebida, kitkuda; riisuda' jt. Oletatakse, et tegu on ekspressiivverbidega, mille esisilbi erinevate vokaalidega variantide vahel valitsevat mingi hämar seos (EEW VIII: 2637; SSA 3: 34–35, 75, 122; SVJ: 491). Sel juhul pole ju võimatu, et ka *räüstämä* on ekspressiivset algupära. Uuritav verb on ehituselt sarnane Urvaste, Rõuge, Põlva ja Lutsi sõnaga *räüssäm(m)ä* 'maha tallama' ning viimati mainitud sõna tähendus eespool käsitletud *räütmä*-sõnaga. Kas sellest ka midagi olulist tuletada saaks, ei julge veel öelda.

Vene keelest pärinevad, nagu Mari Must on kindlaks teinud, setu *kryynka*, *krynka* 'savist piimapott' (VVMS: 257), vrd vn *крынка* 'savipott; potitáis (piima)', *puustusōmaa* 'puustus' (VVMS: 579), vrd vn *пустошь* 'tühi, harimata maa, kõnnumaa' ning *seräknäq* 'tuletikud' (VVMS: 667), vrd vn *серенка*, *серянка* sõnast *серная спичка* 'väävlitikk' (Must 2000: 148, 318–319). Juhtumisi on lt *sēr̃kociņš* 'tuletikk' mõnevõrra sarnane seetõttu, et lt *sēr̃s* 'väävel' on laenatud kas idaslaavi keeltest või on mõlemal juhul tegu algse ühise indoeuroopa tüvega (LEV: 807).⁵

Huvi pakub üsna laialdase levikuga, nimelt Tartu- (ainult Võnnu murrakust), Võru-, Setu- ja Lutsimaalt kirja pandud *salitsa(m)ma* ~ *salitsōmma* 'nööriale ajama, lükkima' (VVMS: 655; VMS II: 382), mille päritolu oli seni peetud ebaselgeks (vt EEW VIII: 2684; Koponen 1998: 163). K. Kalkun seostas asjaomase lekseemi läti sõnaga *salikt* 'kokku panema, kokku laduma', mis esineb ka kujul *salicināt* (LDW III: 671). Mõlemad läti sõnad koosnevad prefik-

⁵ Lt *kociņš* (< *koks* 'puu') on LDW II: 340 registreerinud vaid tähendustes 'tugev inimene', 'lihtsameelne inimene' ja 'mesipuu'.

sist *sa-* 'kokku' ja verbidest *licināt* või *likt* (teatud vormides *k > c*) põhitähenduses 'panema'; esimene neist esineb tänapäeval vaid koos eesliitega, nt *atlicināt* 'kõrvale panema, tagavaraks panema' (LDW II: 465, 467). Läti sõna *lik-* peetakse indoeuroopa algupäraga tüveks (LEV: 535). Käsitletava lõuna-eesti sõna pööramisel jääb osas vormidest *tse-/tsõ-*osis seaduspäraselt liitmata. Seega on pärast laenamist hakatud uuritavat sõna pöörama analoogiliselt teiste, genuiinset *tse-*liidet sisaldavate sõnadega, nagu *valitsõma*, *manitsõma* (VES: 513, 597). Teisalt on Võru- ja Setumaalt ning isegi Rapla kandist registreeritud *salima* ~ *sal'ma* 'lökkima' (VMS II: 382). Sel juhul on *tse-*d peetud liitena ilmselt ebaoluliseks. Kuusalu, Kadrina, Kodavere *sal'm* 'ketilüli, aas' ja *salitsema* 'kaapima' vajavad eraldi uurimist. Lisatagu, et K. Kalkuni esitatud sõnade hulgas peetakse kahtlemata läti laenuks üldestiliseks saanud sõna *nuumama* (VVMS: 467; vt Vaba 1997: 143–144).

Omaette pätkel on Lõuna-Eestis laiema levikuga *virges* 'vagu' (VVMS: 865; vt ka VMS II: 689). See ei seostu otseselt läti sõnaga *virčne* 'rida, rodu' – milles *k < *t* – erinevate lõpuosade poolest. Julius Mägiste on kõrvutanud tema enda arvates läänemeresoome päritoluga sõna *virges* eesti sõnadega *virg* : *virge* 'laineline mullakuhjatis rannal', *vire* : *vire* 'veejoom, tuulest tekkinud veeviir' (vrd sm *vire* : *vireen* ~ *virkeen* 'väike laine') ning viimaks küsimärgiliselt sõnaga *virendama* ~ *virvendama* (EEW XII: 3873, 3875). Eino Koponen (1998: 62–63, 195–196) ühendas *virges*-sõna põhjaeesti sõnaga *viirg*, pidades lähteks deskriptiivse algupäraga tüve **vir-*. Ekspressiivsõnaks peab soome sõna *vire* ~ *vir* ka SSA (3: 456). Lisaks on läänemeresoome keeltes tähendusega 'miski perioodiliselt või teatud vahemaa järel korduv' sõnu veelgi nagu näiteks vdj *virka* 'rida, rodu; helmevöö'.

Sõna *viirg* jt on oletamisi peetud ka balti laenudeks, ent segavaks asjaoluks on saanud leedu tähendusvastete puudumine. Seevastu kõhkclusi läänemeresoome omasõnaks pidamiseks lisavad häälikuliselt ja tähenduselt sarnased indoeuroopa (läti ja slaavi) sõnad, nagu lt *verdze* (< **verge*) 'suur hunnik; pikk rivi', *virgele* 'toahteks niidile lükitud õletükid ja kirjud paberitükid; õlest kett' (vrd lt *vert* 'lökkima'), vn *вереница* 'pikk rivi' jt. Mainitud lekseemid lähtuvad indoeuroopa tüvest **űer* 'pöörama' (LDW IV: 605). Kahjuks pole eesti keeles omasõna ja laensõna dilemma seni veel õnnestunud lahendada (lähemalt vt Ernits 1999: 13 jj).

Mida võiks öelda kokkuvõtteks? Enamik K. Kalkuni eeldatud läti laensõnu tegelikult seda pole. Käsitletute seas on nii omasõnu kui ka vene laene. Suur osa sõnu on ekspressiivleksika tunnustega, kuid samal ajal võib mõnele neist leida vasteid balti keeltest. Tundub, et mõni esialgu laenatud sõna võis eri paigus, aegadel ja põhjustel anda erinevaid variante, hakates sarnanema ekspressiivsõnadega. Praegu on konkreetsete teadmiste osas veel palju ebaselget, mida keelekontaktide uurijatel tuleks eriti lõunaeesti murrete põhjal kui ka laiemaltki selgitada.

Tekstis kasutatud lühendeid

K e e l e d: **ee** = eesti; **ingl** = inglise; **krj** = karjala; **küsks** = keskülemsaksa; **ld** = leedu; **lei** = leivu; **lt** = läti; **lv** = liivi; **sm** = soome; **vdj** = vadja; **vn** = vene; **vps** = vepsa.

Kirjandus

- Ariste, Paul 2010. Sõnalaenuõbu. (Eesti mõttelugu 93.) Koost Peeter Olesk. Tartu: Ilmamaa.
- ChDE = Chambers Dictionary of Etymology. Toim Robert K. Barnhart. Chambers, 2008.
- EET = Alo Raun, Eesti keele etimoloogiline teatmik. Rooma–Toronto: Maarjamaa, 1982.
- EEW = Julius Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft, 1982–1983.
- Ernits, Enn 1999. Setu sõna siit, kreevini lause seal. – Emakeele Seltsi aastaaraamat 43. Peatoim Mati Ereht, tegevtoim Tõnu Tender. Tartu: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk 13–21.
- Forsberg (Kulonen), Ulla-Maija 2010. Expressive Vocabulary in the Early Phases of Finno-Ugrian. – Congressus XI Internationalis Fenno-Ugristarum. Piliscsaba 9.–14. VIII. 2010. Pars I. Orationes plenariae. Piliscsaba, lk 5–19.
- Kalkun, Kalev 2012. Noppeid võru keelest. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 66–67.
- Koponen, Eino 1998. Eteläviron murteen sanaston alkuperä: Itämerensuomalaista etymologiaa. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 230.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- LDW = K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīca I–IV. Redigējis, papildinājis, nobeidzis J. Endzelins. Rīgā: Kultūras fonda izdevums, 1929–1932.
- LEV = Konstantīns Karulis, Latviešu etimoloģijas vārdnīca. [Rīga]: Avots, 2001.
- LEW = Ernst Fraenkel, Litauisches etymologisches Wörterbuch II. Heidelberg–Göttingen: Carl Winter Universitätsverlag – Vandenhoeck & Ruprecht, 1965.
- Must, Mari 2000. Vene laensõnad eesti murretes. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- MW = Wilhelm Müller, Mittelhochdeutsches Wörterbuch mit Benutzung des Nachlasses von Wilhelm Friedrich Benecke 1. Leipzig: S. Hirzel, 1854.
- SES = Soome-eesti suursõnaraamat. Suomi-viro suursanakirja 1–2. Tallinn–Helsinki: Eesti Keele Sihtasutus – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 2003.
- SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1–3. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1992–2000.
- SVJ = М. Зайцева, М. Муллонен, Словарь вепсского языка. Ленинград: Наука, 1972.
- Vaba, Lembit 1997. Uurimusi läti-eesti keelesuhetest. Eesti Keele Instituut, Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos. Tallinn–Tampere.
- VES = Võro-eesti synaraamat. Kokko pandnuq Jüvä Sullõv. (Võro Instituudi toimõndusõq 12). Tarto–Võro: Võro Instituut', 2002.
- VMS = Väike murdesõnastik I–II. Toim Valdek Pall. Tallinn: Valgus, 1982–1989.
- VVMS = Vanapärase Võru murde sõnaraamat. Rõuge, Vastseliina, Setu. Koost Inge Käsi. Toim Helmi Neetar. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2011.